

ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ TÜRKİSTANI'NDA İSLAM VE MODERNLEŞME*

B. Tümen SOMUNCUOĞLU**

ÖZET

Bu çalışmada Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki Türkistan'da İslam'ın hayat tarzlarına göre algılanışı, Rus idarecilerin bölgelere göre değişen İslam politikası ve Rus işgali ile birlikte meydana gelen değişiklikler incelenmiştir. Ayrıca 19. asrın sonu ve özellikle 20. asrın başında Türkistan'da etkili olmuş Cedit hareketi, bunun bölgeye ve Çarlık idaresinin politikalarına etkisi de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Ceditçilik, İslam, Modernleşme, Çarlık Rusyası.

ISLAM AND MODERNISATION IN TURKESTAN DURING THE TSARIST RUSSIAN PERIOD

ABSTRACT

This study analyzes different understandings of Islam among local population of Turkestan under the Russian Tsarist rule, Russian policies toward different regions of Turkestan and changes which occurred under the influence of the Russian invasion. In addition, this study elaborates Jadid movement, which was influential in the region at the end of 19th and at the beginning of 20th centuries, its influence on the region and Russian policies.

Key Words: Turkestan, Jadidizm, Islam, Modernisation, Tsarist Russia.

İŞGAL ÖNCESİ TÜRKİSTAN'IN DURUMU

Türkistan'a³² yönelik Rus işgali 18. asrın başından 19. asrın sonuna kadar devam etti. Kazak bozkırları üzerinde hâkimiyet kurmakla Türkistan'ın işgaline başlayan Çarlık Rusya'sı 19. asrın ikinci yarısında Türkistan'daki

* Bu makale 2012 yılında Orta Asya Araştırmaları Derneğinin Bloomington-İndiana'daki 13. Geleneksel Uluslar arası Kongresinde "İSLAM IN THE TSARIST CENTRAL ASIA: CLASHING CULTURAL CONTEXTS AND PERSPECTIVES" başlığı ile sunulmuştur.

** Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi

³² Bu yazıda Türkistan terimi 19. asırda Rus hâkimiyetindeki Bozkır ve Türkistan genel valilikleri toprakları için kullanılmıştır. Günümüzde ise genel olarak beş bağımsız Orta Asya cumhuriyeti bu alanı oluşturmaktadır.

hâkimiyetini yerleşik ahaliyle meskûn olan güney bölgelerine yaydı ve böylece Türkistan'ın işgali tamamlanmış oldu. 1730 ile 1850 yılları arasında Kazak Cüzleri, 1865 ile 1873 yılları arasında da Türkistan'ın güney bölgelerinde bulunan hanlıklar Rus hâkimiyetine girdi.

Türkistan'daki ahalinin ezici çoğunluğu Türk kökenli idi. Küçük bir kısmı ise Taciklerden oluşuyordu. Bunun dışında yine küçük oranlarda değişik azınlıklar (Yahudi, Hintli, Çingene, Afgan, Fars) vardı. Türkistan'daki Müslümanların ekseriyeti Sünni ve Hanefi mezhebindeydi.

Türkistan'daki en belirgin toplumsal ayırım göçebe ve yerleşik ayrımıydı. Ağırlıklı olarak hayvancılıkla geçinen göçebelerin ve tarım-ticarette uğraşan yerleşiklerin hayat tarzları birbirinden belirgin bir şekilde farklıydı. İki kesim arasında İslami kuralların ve adet haline gelmiş uygulamaların ve İslami kurumların yaygınlığı konusunda da önemli farklılıklar bulunuyordu. Göçebelere örfi hukuk (Galiyeva, 1998: 78; Zenkovsky, 2000: 54-55,68) yerleşiklerde ise dini hukuk üstün konumda idi.

Türkistan'daki birbirinden farklı göçebe ve yerleşik ahalinin hayatlarının benzer tarafı, birbirinden farklı iki hayat tarzının da geçmişe ait olması ve ortaçağdan kalmış bir görünüm arz etmesiydi. Türkistan'ın bu iki kesimi de dünyadaki gelişmelerin uzağında kalmışlardı. Türkistan coğrafyası, 16. asırdan itibaren ticaret yollarının değişmesi ile ekonomik ve siyasi açıdan eski parlak günlerini kaybetmiş, kendi kabuğuna çekilmiş ve kısmen dünyadan tecrit olmuştu. Denizlere çıkışı olmadığı için Türkistan, 19. asra kadar sömürgeci güçlerin hâkimiyetine girmeden kalabilmişti. Fakat ortaçağdan kalmış bu toplumlar o dönem dünyada gerçekleşmekte olan sömürgecilik, küreselleşme ve modernite³³ ile 19. asra kadar yüzleşmeden kalabilmişlerdir. Çarlık Rusya'sının işgali sonrası bölgenin daha önce tecrit edilmiş olduğu dış dünyaya kapılarını açmak ve modern dünyanın hayat tarzı ve nimetleri zorunlu bir yüzleşme yaşamak zorunda kalmıştır.³⁴

ÇARLIK RUSYASININ SÖMÜRGEÇİLİK SİYASETİ

Rus işgali öncesi siyasi birliğe sahip olmayan ve askeri teknoloji açısından çağının gerisinde olan Türkistan coğrafyası, Rus işgal kuvvetlerine çok uzun süreli bir direnç gösterememiştir. Kuzeyden başlayan işgal tedrici olarak güneye doğru yayılmıştır. İşgal ile birlikte idareci kesim Kazak

³³ Bu yazıda modernite terimi ile Türkistan'ın 19. asrın sonu ve 20. asrın başına kadar tanışmadığı o dönemin modern dünyasının sahip olduğu maddi ve kültürel unsurlar kastedilmektedir. Demiryolları, modern batı tıbbı, parlamenter sistem, kadının toplumdaki yerinin sorgulanması, kölelik sisteminin ilgası, telgraf, bankacılık hizmetleri, batı tarzı eğitim usulleri ve araçları, teknolojik her türlü alet, edavat vb.

³⁴ Çarlık Rusya'sının bölgeyi işgalinden sonra bölgedeki gelişmeler için bkz. Kishimjan Eshenkulova, Modern Bilimlerin Türkistan'a Girişi (1800-1917), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

bozkırında tedricen, güney Türkistan'da eski Hokand Hanlığı'nın topraklarında birden ilga edilmiştir. Rus işgaliyle Türkistan'daki iç siyasi çekişmeler bir süre için son bulmuştur.

İşgalden sonra Rus idaresinin yerli ahaliye yönelik politikaları da farklılık göstermiştir. Rus idaresi göçebeleri herhangi bir medeniyetin dışında görmüş, bunların topraklarına el koyma ve ellerinden alınan topraklara Rus yerleşimcileri yerleştirme politikasını izlemiştir. Yerleşik ahalinin meskûn olduğu güneyde ise Çarlık idaresi daha dikkatli politikalar takip etmiştir. Bu bölgeye daha az Rus yerleşimci getirilmiş ve yerli ahali üzerinde idarenin otoritesi daha dikkatli bir şekilde kurulmaya çalışılmıştır. Rus idaresi muhtemelen Kafkasya'da meydana gelen İslami hassasiyetlerin ön planda olduğu isyanları göz önünde bulundurarak "Fanatik İslam" taraftarı olduğunu düşündükleri Türkistan'ın yerleşik ahalisine karşı daha dikkatli politikalar yürütmüşlerdir. Fakat İslami fanatizm tesirinin daha az olduğunu düşündükleri konargöçer Türk topluluklarına karşı ise bu kadar ihtiyatlı davranmadıklarını görüyoruz.

Çarlık idaresinin yeni işgal ettiği Kazak bozkırlarında kalıcı olmak adına buraya Rus Kozakları ve Rus köylüsünü yerleştirme siyaseti hayvancılıkla uğraşan göçebe Kazak ve Kırgızları mağdur ettiğinden bu siyasete karşı birçok isyan hareketi ortaya çıkmıştır.

Göçebelere yönelik Çarlık siyaseti zaman içinde keskin değişikliklere uğramıştır. Başlangıçta Kazaklar arasında İslami kurumların yerleşmesiyle Kazakların daha sadık tebaa haline geleceği düşünülmüştü. Bu amaçla Kazakların bir kısmı 1788 yılında tesis edilen Orenburg dini idaresine bağlandı (Crew, 2003: 56) ve bu bölgeye gönderilen Kazan Tatar din adamları ve tüccarlar eliyle Rus hâkimiyetini güçlendirme siyaseti izlendi (Somuncuoğlu, 2008: 323; Özdemir, 2009:158-160). Ancak bu siyaset zaman içinde ters tepmiştir. Bölgedeki Tatar etkisi Rusya açısından sakıncalı hale gelmiştir. Elbette zaman içinde Kazan Tatarlarının Türkistan bölgesindeki etkilerinin artmasının sebebi sadece Rusya'nın politikalarına bağlamak hatalı olacaktır. Bu bölgenin Rusya'nın hâkimiyetine girmesiyle İdil-Ural ve Türkistan bölgeleri adeta bütünleşmiştir. Dolayısıyla Kazan Tatarlarının bu bölgede faaliyet göstermesi kendiliğinden kolaylaşmıştır. Allen Frank Kazan Tatarların bu bölgedeki etkisinin devlet politikasından ziyade bu bölgenin Rusya hâkimiyetine girmesinin tabii sonucu olduğu görüşündedir. Kazan Tatarları kendi bölgelerindeki değişim ve uyanışı buraya da taşımışlardır. Kazak Bozkırlarının Rus devletinin parçası olması ile özellikle 19. ve 20. asırlarda bu bölgedeki Kazan Tatar etkisi artmış ve özellikle mektep ağının gelişmesiyle sonuçlanmıştır (Frank, 2002: 261-263).

19. ve 20. asırlarda Türkistan'da görev yapan Rus yetkililerin bir kısmı, yazdıkları raporlarda bölgede Kazan Tatarları ve Kazakların kaynaşmasının Rus menfaatleri açısından olumsuz bir durum ortaya çıkardığını yazıyorlardı

(Egamberdiyev, 2005: 105). M. A. Miropiev ve S. M. Duhovskiy gibi Rus aydın ve bürokratları Çarlığın Kazan Tatarları bu bölgeye yönlendirme politikasını eleştirmiş, bunun Rusya'nın menfaatlerine aykırı olduğunu belirtmişlerdir (Miropiev, 1901: 375; Duhovskiy ÖCMDA Fİ-1, op.27, d.32, L.4). İdare açısından Kazan Tatarlarının bu bölgedeki en temel menfi işlevi İslam'ın bu bölgede onlar eli ile kuvvetlenmesiydi. Bu ise yerleşik Türklere göre Ruslaşmaya daha uygun görülen Kazaklarla Rusya'nın arasında İslam engelinin sokulması manasına geliyordu. Çarlık Rusya'sında Kazan Tatarlarının Türkistan'da bulunmasında duyulan rahatsızlık daha Cedit hareketinin etkilerinin görülmeye başlamasından önce meydana gelmiştir (Somuncuoğlu 2008: 325).

19. asrın son yılları ve özellikle 20. asrın başında Kazan Tatarlarının ağırlıklı olarak yeni usul okul sisteminin ve Cedit hareketinin Türkistan'a taşıyıcı konumuna gelmeleri ise onlardan duyulan rahatsızlığı artırmıştır. İdarenin bulduğu çözüm ilk olarak Kazan Tatarlarıyla bu bölgedeki toplulukların bağlarını kesmeye çalışmak olmuştur. En gerçekçi projeyi ise İlimskiy üretmiştir. Onun eğitim projesi Rusya hâkimiyetindeki Kazan Tatarlarının ve Kazakların birbirlerinden ayırıştırmalarına dayanıyordu (Tuna, 2004:149-152).

Modernitenin temsilcisi sıfatıyla topluma somut bir proje sunan Tatar Ceditçileri eskiden Türkistan'ın yerleşik ahali arasında güvenilmez ve İslam'ı çok da iyi bilmeyen kişiler olarak algılanırken artık onların algılanmaları değişmeye başlamıştır. Çünkü artık Kazan Tatarların geleneksel kalıplardan çıkmakta, aynı zamanda modernitenin gücüne direnmekte zorlanan bu topluma sunacakları İslami hem de modernitenin nimetleri içinde barındıran bir sistemleri vardı. Böylece Kazan Tatarları psikolojik üstünlük elde etmişlerdir. Halk nezdinde imajları birden değişirse de Türkistan aydınları arasında itibar kazanmışlar ve onlarla hızlı bir şekilde kaynaşmışlardır. Cedit hareketi ile Kazan Tatarları Kazak bozkırları üzerindeki etkilerinin yanı sıra Türkistan'ın yerleşik ahali üzerinde de etki yapma imkânı bulmuşlardır (Somuncuoğlu, 2008: 326). Türkistan üzerinde etkili olan Kazan Tatarları ve Kırım Tatarları yeni gelişen dünyevi edebiyatın öncüsü konumunda idiler. Onlar aynı zamanda Osmanlı etkisinin bu bölgedeki taşıyıcısı konumunda idiler (Devlet, 1999: 150).

GÖRMEZLİKTE GELME POLİTİKASI

Çoğu Rus yetkili Müslümanların hemen Ortodoksluk inancına geçebileceğini ve misyonerlik faaliyetlerinin kısa vadede başarılı olabileceğini düşünmüyordu. Türkistan Genel Valisi General K. P. Kaufman (1867-1882) Türkistan Genel Valiliği kurulduğunda açıktan yapılacak misyonerlik faaliyetlerine Rus milli çıkarlarına zarar verebileceğini ve bölge ahalisinin devlete bakışını olumsuz etkileyeceğini düşünerek izin vermemiştir (Bartold,

1963: 302-303; Erşahin 2007: 63-64). Aslında Kaufman'ın amacı bölge ahalisinin Ruslaşması için uygun ortamın yaratılmasıydı. Bu da, Rus dilinin ve kültürünün bölgede yayılması ile mümkün olabilirdi. Bunun için yerli çocuklar Rus çocuklar için açılmış okullara çekilmeye ve böylece Rusçanın etkisi bölgede artırılmaya çalışıldı. Kaufman'ın projesine göre Rus eğitim kurumları yerli eğitim kurumlarından öğrenci çekmeye çalışacaktı. Zamanla Rus eğitim kurumlarının toplumun tepkisini çekmeden toplum tarafından kabullenilmesi amaçlanıyordu (Somuncuoğlu, 2006: 80-86).

Kaufman başta olmak üzere Rus idareciler, Rusya'nın yeni işgal ettiği ve nüfuzunun tam olarak yerleşmediği, üstelik İslami aidiyetin güçlü olduğu bu bölgede Rus hâkimiyetinin tesis edilip Rus vatandaşlık ilkelerinin benimsetilmesi için uygun ortam oluşturana kadar Müslümanlara karşı belirli alanlarda görmezlikten gelme politikası uygulanması gerektiğini düşünüyordu. Böylece geçiş dönemi olarak gördükleri belirli bir süre isyan çıkmadan idare açısından en az hasarla atlatılacaktı.

Görmezlikten gelme politikasına uygun olarak İslami kuralların ve adet haline gelmiş uygulamaların yaşanmasına bir engel getirilmemiş, cami, mektep ve medreselerin açık kalmasına izin verilmiştir. O dönemki Çarlık idarecilerinde hâkim olan görüşe göre İslam vaktini doldurmuş bir dindi ve Türkistan'daki toplumun hayat tarzı durağandı. Eğer İslami kurumların arkasındaki maddi destek kesilirse ve üstündeki denetim mekanizması kaldırılırsa, bunların kendiliklerinden çökecekleri ve ortadan kalkacakları düşünülüyordu (Bartold, 1963: 314; Ostroumov, 1910: 1). Aynı zamanda bu şekilde Müslümanların kurumları Rus idare tarafından kapatılmayıp kendiliklerinden çöktükleri için halkın tepkisi çekilmemiş olacaktı.

Görmezlikten gelme politikasına ek olarak 1867 yılında çıkarılan bir karar ile vakıfların idaresi genel valiliğe bırakılmıştır (Erşahin, 1999: 86-87). Ekonomik olarak vakıf gelirlerinden mahrum olan mektep ve medreselerin kısa sürede inkıraz edeceği umulmuştur. Kaufman İslam'ın zayıflatılması projesi çerçevesinde Orenburg Müslüman Kurulu'nun yetki alanını Türkistan'ın yerleşik ahalisinin bulunduğu bölgeye kapsamasını engelledi (Khalid, 2007: 37). Aynı dönemde daha önceden bu kurulun Kazaklar üzerindeki yetkisi iptal edildi (Özdemir, 2009: 160). Böylece hem bölgedeki Kazan Tatar etkisi azaltılmış oldu, hem Müslümanların birleşmesi ve bütünleşmesi zayıflatıldı.

Kaufman'ın görmezden gelme politikasının Rus idaresine en büyük zararı ise bu politika neticesinde başlangıçtan itibaren mektepler üzerinde düzenli ve ciddi bir denetim mekanizmasının kurulmamış olmasıydı. Bundan dolayı bölgede gelişmekte olan Yeni Usul Mektep sisteminden idarenin çok geç haberi olmuştur. İdare Cedit okullarının getirdikleri yenilikleri ve toplumda yarattığı değişimi çok geç idrak etmiştir. İdarenin bu alanı boş bırakması, bölgede faaliyet gösteren Ceditler için uygun ortam sağlamıştır (Somuncuoğlu, 2006:199).

Cedit hareketinin Türkistan'da güçlenmesi ile Yeni Usul Mektep ağının yaygınlaşması Çarlık idaresini endişelendirmiştir. Onlar Cedit okulları yerine kendini yenileme gücü bulunmadığına inandıkları, nakilci bir anlayışla modern bilimlerin dışlanmış olduğu klasik mektep sisteminin devam etmesini yeğlediler. Bu amaçla 1900'lü yılların başında göçebelerin arasına yerleşmeleri yasaklanan (ÖCMDA F i-1, op.27, d.32, L. 9) Kazan Tatarlarının daha sonra diğer grupların okullarında da hocalık yapmaları yasaklanmıştır (Somuncuoğlu, 2006: 191).

Kaufman'dan sonra gelen S. M. Duhovskiy (1898-1901) dâhil pek çok genel vali İslami yaşayışa karşılaşması ve Müslümanların kurumlarına karşı uygulanan görmezlikten gelme politikalarının bırakılması konusunda görüş bildirdi ise de, bu politikadan tamamen vazgeçilmesi mümkün olmamıştır. Bunun en önemli sebepleri ise bu politikanın kalıplaşmış olmasıdır. Bu politikanın yararlı olduğuna inanan idarecilerin mevcut olması (ÖCMDA F r – 1010,Op. 1, D. 24,L. 1-4ob.) ve Müslüman kurumlarının denetim altına alabilecek yeterli kadroların bulunmaması politikanın kısmen devamını sağlamıştır.

1989 DÜKÇİ İŞAN(ANDİCAN) İSYANI VE ETKİLERİ

1898 yılında Rus idaresine karşı meydana gelen Dükçi İşan (Andican isyanı) bölgede büyük bir etki yarattı. Andican isyanı, 1898 yılına kadar Türkistan'ın yerleşik ahalisinin meskûn olduğu bölgede çıkan en büyük isyandı. İsyanın başında bir İşan (Nakşi bir tarikat şeyhi) bulunuyordu. Üç yıl gibi bir hazırlık devresi sonrası gerçekleşen isyanın Rus idaresi tarafından haber alınmamış olması, 33 yıldır bu bölgede olan Çarlık idaresinin bölge ahalisi nezdindeki tesirinin zayıflığını gösteriyordu (Togan, 1981: 333-334).

İsyandan sonra bölgeye yeni atanan vali Duhovskiy'nin raporunda İslam ve Sufi İslam'ın denetim altına alınması gerektiği ısrarla vurgulanıyor ve Sufi İslam'ın Ortodoks İslam'dan daha tehlikeli olduğu belirtiliyordu (ÖCMDA F i-1, op.27, d.32, L.7). Bu isyan esas olarak İslami bir isyan değildi.³⁵ İsyanın ortaya çıkmasında etkili olan pek çok unsurdan birisi de toplumun İslami hassasiyetleri olmasına rağmen daha öncelikli olarak isyanın çıkmasında etkili olan sebep, Rus koloni siyasetiydi. Göçebe Kırgızların topraklarına el konulmuş, otlakları daralmış ve eski topraklarına Rus köylüleri yerleştirilmişti. Bundan dolayı bölgedeki Kırgızlar ekonomik sıkıntı içerisindeydi. İsyana ilk olarak İşan'ın müridi olan bu Kırgızların talebi üzerine gündeme gelmişti (Fazılбек, 1992: 21-23). Bunun için bu isyanı pür İslami bir isyan olarak değerlendirmek yanlış olacaktır.

³⁵ Dükçi İşan isyanı ile alakalı bir yazı çalışmamız devam etmektedir. Bu isyan ayrıntılı bir şekilde bu yazıda ele alınacaktır.

Türkistan bölgesinde birkaç küçük aniden patlak veren isyan dışında hemen hemen İslami hassasiyetlerden kaynaklanan hiç isyan çıkmamıştır demek yanlış olmaz. Aslında İslami kimliğin bu kadar güçlü olduğu bu bölgede bu ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Büyük ihtimalle bunun sebebi, Kaufman'ın temelini attığı politikalar gereği camileri, mektep ve medreseler açık kalması ve kadıların ve din adamlarının görevlerine devam etmeleri sonucu Rus idaresi ile toplum ve özellikle din adamları arasında zımnî bir anlaşma ve uzlaşma ortamının oluşmuş olmasıdır. Diğer bir sebep ise yerleşik ahalinin yaşadığı bölgedeki şartların 1916 yılına kadar göçebe Türklerin bölgesindeki şartlardan daha iyi olması olabilir. Kazak bölgesinde çıkan isyanların birçoğunun sebebi ise Kazakların topraklarına el konulması ve bu topraklara Rus göçmenlerin yerleştirilmesidir. Hayvancılık ile uğraşan Kazaklara ekonomik olarak büyük darbeler vuran bu politikalar isyanların temel nedenini oluşturmuştur. Türkistan'ın şehir ahalisinin ileri gelenleri Andican isyanına destek vermemiştir. Rus işgalinden ikinci derecede etkilenen, dış dünyaya açılma ile ekonomik durumu değişmeyen veya iyileşen, görmezlikten gelme politikası ile eski konumlarını devam ettirme şansı bulan grupların bu isyana destek vermediği ve daha sonradan da isyan hakkında olumsuz görüş belirttiğini görmekteyiz (Komatsu, 2009: 458-457). Bu da bize toplumun değişik kesimlerince Rus işgalinin farklı algılandığını ve farklı tepkiler verildiğini göstermektedir.

Görmezlikten gelme politikası, Rus idaresi ve din adamları arasında zımnî bir uzlaşmanın doğmasına yol açtı. Görevleri başında kalan kadılar ve din adamları Rus devlet otoritesini kabul ettiler. Bu uzlaşma ortamı, bölgedeki Rus idarecilere bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırana kadar zaman kazandırıyordu. Rusya'nın kültürel ve sosyal olarak daha ileri politikalar yürütmesi için bir geçiş dönemi olarak görülen bu dönemin Rus menfaatlerine zarar verecek olaylar cereyan etmeden atlatılması önemli idi. Yerli din adamları ise genel olarak İslami kurumlarına dokunulmadığı için ve kendi mevkilerini korudukları için memnundular.

Bazı resmi din yetkilileri, idareden yana olan tavırlarını halkın açık başkaldırı durumunda bile açıkça ifade etmişlerdir. Hisao Komatsu'nun tespitlerine göre 1898'de Andican'da patlak veren ayaklanmadan sonra, bu bölgede görev yapan bazı din adamları isyana karşı çıkıp, isyanın lideri olan İsan'ı cahillikle ve Müslümanlara zarar vermekle suçladılar (Komatsu, 2009: 457-458). Bu husus, yukarıda bahsedilen zımnî anlaşmanın bir göstergesidir. İsyandan sonra Sufi İslam yani gayri resmi İslam daha fazla suçlanmıştır.

“FANATİK İSLAM” VE ÇEDİTÇİLERE BAKIŞ

Görmezlikten gelme politikasının temel sebeplerinden birisi, Rus idarecilerin yerli ahaliyi “fanatik Müslüman” olarak görmeleriydi. Burada kastedilen, sadece belirli bir din anlayışı değildi. Yerleşiklerin birkaç

kendiliğinden gelişen plansız hareket dışında 1916 yılına kadar büyük bir isyan hareketine girişmemesi ve İslam kaynaklı bir isyan hareketinin bulunmaması, Rus idarecilerinin kastettikleri “fanatikliğin” aşırılık, İslami kaynaklı saldırganlıkla veya cihat anlayışı ile ilgili olmadığı söylenebilir. Rus idaresine ve politikalarına karşı birçok isyan hareketine girişmiş olan göçebeler karşı bu şekilde bir “fanatiklik” suçlaması yoktur. Bazı Rus idarecileri onları “barbar” veya “medeniyetsiz” olarak görmüştür. Bununla birlikte birçok Rus idareci ve aydın ise göçebelerin yerleşiklere göre Ruslaşmaya veya yabancı bir kültürü benimsemeye daha yatkın olduklarını belirtmişlerdir (Bendrikov, 1960: 151). Öyle görünüyor ki, “fanatik İslamdan” esas kastedilen, yerleşik hayat yaşayan Müslümanların Rusya’nın dil, kültür ve sosyal politikalarına kapalı oluşları ve kendi İslami kimliklerini koruma konusundaki tutuculuklarıdır. İslam’ın üstünlüğüne olan inanç bütün geleneğe sahip çıkmak şeklinde tezahür ediyordu.

Türkistan’ın Rus işgali ile modernleşmeye başladığını ve dış dünyaya açıldığını söylemek yanlış olmaz. Çarlık Rusya’sının bölgeyi modernleştirmek gibi bir amacı olmaması ve bu bölgeyi hammadde temin sahası ve mamul mal pazarı gören kolonici anlayışına rağmen işgal ile birlikte bölge ister istemez dünyanın geri kalanı ile tedricen kaynaşmaya başlamıştır. Rus işgali toplumun dengelerini değiştirdi, fakat bunun etkileri yavaş yavaş görülmeye başlandı.

Toplumun özellikle kadimci denilen muhafazakâr kesimi içinde modernleşme ve Rus olan her şeye karşı olan bir kesim vardı. Onların işgalle beraber karşılaştıkları bu yeni meydan okumaya karşı bulabildikleri tek çözüm kendilerini modern dünya ve onun etkilerinden soyutlamak şeklinde idi. Fakat bu tarz bir tepkinin sürdürülebilirliği mümkün değildi. Komatsu’nun bu konuda verdiği örnek oldukça ilginçtir. Geceleyin camiye giderken gaz yağı lambası kullanılmasını gaz Rusya’dan geldiği için haram ilan eden din adamlarının aradan beş, altı yıl geçtikten sonra bunları kendilerinin kullanmaya başlaması, toplumdaki uç kesimlerin hepsinin olmasa bile, bir kısmının dahi modernite karşısında geri adım atmak zorunda kaldıkları gösteren iyi bir örnek oluşturmaktadır (Komatsu, 2009: 456-457). Elbette teknoloji ile alakalı konulara karşı direnmek çok zordu. Özellikle bölgeye Ruslar tarafından getirilen birçok teknolojik yenilik kısa süre de yerli ahali tarafından benimsendi. Çarlık Rusya’sının Türkistan’ı ele geçirmesi ile yerli ahali modernitenin bütün öğeleri ile tedricen tanışmaya başladı. Bölge ahali eskiden olmayan demiryolu, telgraf, bankacılık, etkin haberleşme posta sistemi vb. konular ile tanıştı (Nalivkin, 65-67).

Türkistan’daki muhafazakâr kanat değişime genel olarak ve özellikle kültürel ve dini hayatı etkileyecek değişime uzun süre direndiler. Rus yetkililerin “İslami fanatizm” olarak adlandırdıkları durum aslında buydu, yani dini de kapsayan, kimliği korumaya yönelik bir muhafazakârlıktı. Geleneksel kültürün verildiği en önemli yer ise mektepti (Koçarov, 1966: 19).

Muhafazakâr kesim veya Kadimciler mektep ve medrese gibi kurumların değişmeden kalmasını savunuyordu.

Rus işgalinin ardından Türkistan, bir taraftan koloni siyaseti bir taraftan modernite ile karşı karşıya gelmiştir. Hem gayri Müslim bir devletin boyunduruğuna girmek hem de modern dünya karşısındaki aczini görmek Türkistan'da değişim ortamının doğmasına yardımcı olmuştur. Başlangıçta sezgisel, sonradan ise akılla ne kadar geri kaldıkları ve Rus işgalinin bir sebep değil netice olduğunu keşfettiler. Toplumdaki değişim düşüncesinin gelişmesinde Rus işgalinin etkisi oldukça büyük olmuştur.

Ancak Rus işgaline cevaben Türkistan'ın eğitilmiş kesimlerinin benimsedikleri tek tepki, Kadimcilik değildi. Rus işgalinin ardından Türkistan, daha önceden Rusya hâkimiyetinde olan Türk toplulukları ile daha yakın ilişki içerisine girmiştir. Demiryolu Rusların olduğu kadar Rusya hâkimiyetindeki Rus olmayan halklarında bu bölgeye daha kolay ulaşmasını sağlamıştır (Zenkovsky, 2000: 23). Rusya'nın Müslümanlarla meskûn olduğu diğer bölgelerde gelişen Cedit hareketi Türkistan'da en azından aydın tabaka arasında çok çabuk bir şekilde benimsenmiş ve kendisine Türkistan'da sadık temsilciler bulmuştur. Rus işgali ve daha sonra ortaya çıkan Cedit hareketi ile Türkistan'da değişim ve modernleşme başladı.

Ceditçilerle Kadimcilerin ayrıldıkları temel husus, kültürel, sosyal ve dini alanlardaki değişimin sınırları ile ilgiliydi. Ceditçilere göre geleneksel kültürü korumanın en iyi yolu modern teknik ve eğitimdeki usulleri benimsemektir. Mektepler ancak Batı usullerini benimsediği sürece çağa uygun etkin bir eğitim verebilir, Müslümanlar da kendi kültürünü geliştirme imkânı bulurdu. Dolayısıyla işe yeni usul mekteplerin açılmasıyla başlanmalıydı.

Ceditçilik hareketi somut olarak topluma bir proje sundu. Sunulan proje sadece eğitim ile alakalı görünse de, oldukça muhafazakâr ve statükocu bu toplumda herhangi bir konudaki değişiklik domino etkisi yaparak bütün değişikliklerin başlangıcı oldu ve toplumun bütün kesimlerinde aynı oranda olmasa bile aydınlar arasında yenileşme fikri taraftar buldu. Bu fikirler zaman içinde siyasi bir nitelik kazandı ve her alana yayıldı.

Rus işgali, onunla birlikte gelen modernitenin etkileri ve Cedit hareketinin gelişmesi ile daha önce durağan olan Türkistan toplumunda bir değişim başladı. Türkistan'daki değişimde Rus işgalinin etkisini anlamak için Rus hâkimiyetindeki bölgelerdeki meydana gelen birçok yenilik teşebbüsünün ve yeni usul okul sisteminin iç işlerinde muhtar olan Buhara ve Hive'de gelişme imkânı bulamadıklarını hatırlamak yeterlidir.

Elbette Türkistan'daki değişim ve kültürel canlanma sadece buraya has değildi. Genel olarak bütün Müslüman dünyası bir değişim sürecine girmişti. Bartold 1912 yılında editörü olduğu "Mir İslama" dergisinde bunu tespit ederek 19. yy ikinci yarısındaki İslam toplumlarının vaktini doldurduğu

anlayışının değişmeye başladığı yazıyordu. Müslüman dünyasında ve şehirlerinde bir canlanma meydana geliyordu. Bartold'a göre bunun sebeplerinden birisi, Avrupa devletlerinin egemenliği altında yaşayan Müslümanlardı. Batılı ülkelerin Müslümanları egemenlikleri altına alıp batısı sistemin ile tanıştırmaları bir takım değişime sebep olmuştu (Bartold, 1912: 12-14). Bu bölgelerdeki ekonomik gelişmişlik ve Avrupa sisteminin tesis edilmesi hem o bölgedeki Müslümanları hem de onlar eli ile diğer bölgeleri etkilemeye başlamıştı. İlgili devletler ise yerli halkın siyasi ve ekonomik üstünlüğü elde etmemesi için önlemler almaya çalışıyorlardı (Bartold, 1912: 12-14; Somuncuoğlu 2012: 87-89). Ceditçilerin işe eğitim ve milli kimliğin temeli olacak tarih, dil, edebiyat ve tiyatro çalışmalarına başlamaları, Rusya'daki Müslümanların gelişme yolunu tespit ettiklerini göstermektedir.

İSMAİL BEY GASPIRALI VE ÇEDİTÇİLİK

Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerde birçok konuda yenileşme ve reform düşüncesi olmasına rağmen Ceditçilik hareketi kapsamındaki faaliyetlerin 1883 yılında Gaspıralı'nın Tercüman gazetesini çıkarmaya başlaması ve 1884 yılında Yeni Usul Mektep sistemini hayata geçirmesi ile başladığını görüyoruz. 1783 sonrası Kırım Tatarlarının Ruslaştırma politikalarına maruz kaldıklarını ve kitleler halinde Türkiye'ye göç ettiği bir döneme tekabül etmektedir (Bozkurt, 290-291; Zenkovsky, 2000: 24). Gaspıralı gitmenin kalanları daha da güçsüzleştirdiğini görerek Müslüman ahalinin varlığının devam ettirmesinin yolunun modernleşme olduğunu gördü. O Rusya'da yaşayan Türklerin kendilerini ıslah etmeden ve dünyadaki gelişmelere ayak uyduramadan içinde buldukları durumu değiştiremeyeceklerine inanıyordu.

Rusya'daki Türkler için kurtuluş yolunun birlik, ortak dil ve modern eğitimden geçtiğini tespit eden Gaspıralı, somut ve kolay uygulanabilir bir proje ortaya koydu. Müslümanlar kendi mekteplerinde Batı öğretim usullerini kullanacak, hem dini bilgileri hem de dünyevi bilgileri modern usullerle çocuklara iletenecekti. Bunun aracı olarak ise kendi ana dilleri kullanılacaktı.

Kısa süre içerisinde yeni usul mektep sistemi herhangi bir merkezden yönetilmeye ihtiyacı olmadan bütün Rusya'ya yayıldı. Bunda Çarlık Rusya'sının değişik sebeplerden dolayı mektep ağını iyi bir şekilde denetlemiyor olmasının da büyük payı vardı. Özellikle Türkistan'daki görmezlikten gelme politikası ve fiziki denetimin zorluğu yüzünden mektepler üzerinde etkili bir denetim mekanizması yoktu. Bunun için Cedit mekteplerinin yaygınlığını Çarlık yetkilileri hemen fark edemediler. Fark ettiklerinde ise Kazan Tatarlarının bu bölge ve okullarla ilişkisini keserek bu sürecin önüne geçmeye çalıştılar fakat artık geç kalmışlardı. Yerli kadrolar bu akımı devam ettirdiler.

Gaspıralı ve Cedit hareketini benimseyenler topluma önerdikleri eğitim reformu ile toplumda büyük bir değişimi tetiklediler. Durağan bir kültürel yapı içinde bulunan ve kendini korumak için Rusya ve onun getirdiği moderniteye kapılarını kapatan Müslüman cemaate modernleşmeyi ama modernleşirken de kendi kültürün korumayı öneren bir sistem teklif ettiler (Zenkovsky, 2000: 26-29). Gaspıralı ve onun izinden gidenler Kadimciler tarafından geleneği bozmak, İslami yapıya zarar vermek ve Ruslaştırmanın önünü açmakla suçlandılar. Topluma ulaşmak ve fikirlerini yaymak için Cedit hareketinin ileri gelenleri faaliyetlerini İslami motiflerle destekleyerek bölgedeki meşruiyetlerini sağlamaya çalışmışlardır. Birçok Ceditçi aydın “ilim Çin’de bile olsa alınır” şeklindeki hadisi kendi fikirlerini topluma kabul ettirmek ve kendilerini toplum nezdinde meşrulaştırmak için kullanmışlardır (Komatsu, 1999: 456). Bu onların İslami kaynağı sadece araç olarak kullandıkları manasına gelmemektedir. Genel olarak Ceditler modernleşmenin İslam dinine uygun olduğunu düşünüyorlardı (Erşahin, 2008: 32).

Gaspıralı bizzat kendisi Türkistan’ı ziyaret ederek Cedit eğitim sistemini yayma çalışmalarında bulunmuştur (Lazzerini, 2004: 612). Tercüman gazetesi de Türkistan’da oldukça popüler hale gelmiştir (Abdiraşidov, 2011: 39). Cedit eğitiminin Türkistan’da yaygınlaşması üzerine Rus idaresi bu kurumlara karşı tedbirler geliştirmeye çalıştı. Bazı idareciler bu okulları itibarsızlaştırmak için bunların Pan-Türkist ve Pan-İslamist fikirler yaydığına dair suçlamaları kullandılar. Bunun yanı sıra aslında bu okulların Rus idaresi açısından zararı, Türkistan’a moderniteyi, değişimi getirmeleri ve yerlileri uyudukları uykudan uyandırmaya çalışmaları idi. İlminskiy Türkistan ahalisinin yüksek eğitim almasının Ruslar açısından Moğol istilasından daha zararlı olacağını belirtiyordu (Egamberdiyev, 2005: 106). Bartold Tatarların Batı eğitim metotlarını Türkistan’a taşıma konusunda Rusların rakipleri olduklarını yazmaktadır (Bartold, 1963:310). Rus idareciler Cedit okulları yaygınlaşmadan önce klasik usul eğitim kurumlarını “Fanatik İslam’ın” yayıcısı olarak görüyordu. Ne var ki, Ceditçiliğin gelişmesi üzerine eski usul eğitim kurumları ehven-i şer olarak görülmeye başlanmıştır. Artık Rus idaresi açısından esas zarar modernleşmeci Ceditçiler ve onların okullarından geliyordu. Rus idaresinin iki tarz okullara farklı davrandıklarını bazı bölgelerdeki Cedit okullarının denetimden kaçmak veya kapatılmamak için kendilerini klasik usul okullar gibi gösteremeye çalıştıklarından anlıyoruz (Bobrovnikov, 1913: 65).

SONUÇ

19. asır sonu ve 20. asır başında Rusya Müslümanları içinde giderek güçlenen Cedit hareketi 1917 devrimi öncesi siyasi bir boyut kazanarak, birçok alanda toplumun reformunu öngören bir harekete dönüşmüştü. Toplumun tabii evrimi içerisinde Kadimciler ve Ceditçilerin giriştikleri rekabet, toplumun

iç dinamiklerini canlandırmıştır. 1917 Şubat ve Ekim devrimleri ile Rusya'da oluşan hürriyet rüzgârı, Türkistan aydınlarının gelecek için büyük umutlar beslemesine vesile olmuştur. Fakat 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin sonunda Sovyetler Birliği'nin kurulması Türkistan'daki modernleşme, kendini ve önceki İslam anlayışının şekillendirdiği birçok toplumsal kurum ve değer sorgulandığı süreci kesmiştir. Sovyetler kendi programlarına göre tepeden inme bir şekilde modernleştirme ve ulus yaratma çalışmalarına başlamışlardır. Sovyet modernleştirme çabaları Çarlığın politikalarına göre çok daha hızlı ve keskin olmuştur. Şekil açısından modernleşmede çok kısa sürede önemli bir yol kat edilmiştir. Fakat toplumun sancılı ve çekişmeli de olsa tabii bir süreç dâhilinde iç dinamikleri etkinliğinde yaşamaya başladığı modernleştirme sürecinin kesilmesi, onun kazanımlarının içselleştirilmesini ve kurumsallaştırılmasını da engellemiştir. Günümüzde Sovyet geleneğinin az veya çok devamı sayılabilecek Türkistan Cumhuriyetlerinin yönetici tabakasının henüz bu Sovyet geleneğinin etkisinden tamamen çıkabildiklerini söylemek mümkün değildir. Bu tepeden inme modernleştirme hareketinin yerine Çarlığın son devresinde kesilen içsel ve tabii sürecin kısa vadede yeniden inşa edilip edilmeyeceği belirsizdir. Fakat modernleşme ve küreselleşmeye karşı içine kapanarak daha da muhafazakârlaşarak cevap verme anlayışı yine karşımızda durmaktadır. Sovyetlerin boşalttığı ve tahrip ettiği din alanı hızla değişik unsurlar tarafından doldurulmaktadır.

KAYNAKLAR

ABDİRASHİDOV, Z., (2011) *Annortirovannaya Bibliografiya Turkestanskikh Materialov v Gazete Tercuman (1883-1917)*, Tokyo: Department of Islamic Area Studies.

ATABEKOĞLU, F., (1992) *Dükçi İshan Vakası*, Tashkent.

BARTOLD, V. V., (1912) "Ot Redaksii", *Mir İslama*, 1, 1: 1-15.

BARTOLD, V. V., (1963), "Şıkolı", *Akademik V. V. Bartold Sochineniya*, 11, Kısım 1, 297-319.

BENDRİKOV, K. E., (1960) *Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniy V Turkestane (1865-1917)*, Moskova.

BOBROVNİKOV, N.A., (1913) *Russko-Tuzemniya Uçilişa, Mektebi i Medresi Sredney Azii (Puteviya Zametki)*, St. Petersburg.

BOZKURT, G. S., (2004) *İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu, İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Baş editör: Hakan Kırımlı), 289-303, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.

CREWS, R., (2003) *Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth-Century Russia*, *American Historical Review*, CVIII, 1:50-83. (http://www.iub.edu/~cahist/Readings/2010Fall/Islam_and_Modernity/Crews_Empire_and_Confessional_State.pdf)

- DEVLET, N., (1999) *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- EGAMBERDİYEV, M., (2005), Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917), *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, 1:103-108.
- ERŞAHİN S., (2008), Fıtrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, *Bilig*, 48: 21-44.
- ERŞAHİN, S., (1999) *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları: Ankara.
- ERŞAHİN, S., (2007) *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- FRANK A., (2002) *Islamic Transformation on the Kazakh Steppe, 1742-1917: Toward An Islamic History Of Kazakhstan Under Russian Rule*, (http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/02summer/pdf2/frank_large.pdf)
- GALİYEVA S., (1998) *İslam v Kazakhtane İstoriya Etničnots Obşestvo*, Almatı: Kisi.
- KHALID, A., (1998) *The Politics of Muslim Cultural Reform Jadidism in Central Asia*, Berkeley, Los Angeles, London.
- KOÇAROV V. T., (1966) *İz istorii Organizatsii i Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Dorevoljutsionnom Uzbekistane (1865–1917)*, Tashkent.
- KOMATSU, H., (2010), From Holy War to Autonomy: *Dār al-Islām Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals Cahiers d'Asie centrale* [En ligne], 17/18 | 2009, URL : (<http://asiacentrale.revues.org/index1286.html>)
- LAZZERİNİ, E. J., (2004) Bahçesaray'dan Buhara'ya: İsmail Bey Gaspıralı'nın 1893'deki Orta Asya Seyahati", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Baş editör: Hakan Kırımlı), 611-623, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.
- MİROPİYEV, A., (1901) *O Polojeniyi Russkih Inorodtsev*, St. Petersburg.
- OSTROUMOV, N., (1910) *Kolebeniya vo Vzglyadah na Obrazovanie Tuzemtsev v Turkestanskom Kraye*, Kaufmankiy Sbornik, Moskova.
- ÖCMDA(Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) F r -1010,Op. 1, D. 24,L. 1-4ob.
- ÖZDEMİR, Emin, (2009), Kazak Kültürel Hayatında Tatarlarının Etkisi ve Kazak Ceditçiliğinin Gelişimi, *Bilig*, 48: 157-176.
- SOMUNCUOĞLU, B.T., (2006), *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

SOMUNCUOĞLU, B.T., (2008), 19. Asrın sonu ve 20. Asrın Başında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri, *Ekev Akademi Dergisi*, 37: 321-338.

SOMUNCUOĞLU, B.T., (2012), Çarlık Rusya'sında Müslümanlar Üzerine Bir Dergi: Mir İslama (1912-1913), *Türk Kültürü*, 2: 83-102.

TOGAN, Z. V., (1981) *Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Yayınevi.

TUNA, M.Ö., (2004), Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: "Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, (Baş editör: Hakan Kırımlı), 141-171, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkez Yayınları.

Vsepoddanneşiy Doklad Turkestanskago General-Gubernatora Generala ot İfanteriyi Duhovskago: İslam v Turkestane (ÖCMDA (Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi) Fond İ-1, opis.27, Delo.32, List.1-10.)

ZENKOVSKY, S. A., (2000) *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, Ankara: Güncel Yayıncılık.